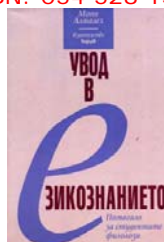

Увод в езикознанието. Помагало за студентите филолози. Мони Алмалех, Живко Бояджиев, Моско Москов. Съставител Мони Алмалех. КК „Труд“, София, 2000. 103 с. 96-102

ISBN: 054 528 157 x

СИНТАКТИЧНО РАВНИЩЕ

СЕМАНТИЧНА РОЛЯ И ЗАЩО ПОДЛОГЪТ НЕ Е ВИНАГИ ДЕЯТЕЛЯТ

МОНИ АЛМАЛЕХ

Тук ще се даде отговор на въпроса защо подлогът не винаги е вършителят на действието? При припомнянето на синтактичните функции (частите на изречението) стана дума за това, че в примерите 1) и 2) вършителят на действието (агенсът) е един същ Иван.

- 1) Иван чете книга.
- 2) Книгата се чете от Иван.

В пример 1) обаче той е “облечен” в синтактичната функция на подлога, а в 2) – в синтактичната функция на непрякото допълнение. Семантичният обект, засегнат от действието, също е един и същ – *книгата*, обаче веднъж той е прякото допълнение (в пример 1)), а в пример 2) е подлог.

Отлично обяснение за това разминаване на семантичния вършител, както и на семантичния обект, спрямо синтактичните функции (частите на речта) е теорията за семантичните роли.

Автор на теорията е Чарлз Филмор. Първоначално той назовава явлението с термина дълбок/и падеж/и. Критикуван от колегиума, че понятието падеж не може да е подходящо за тези явления, той го заменя с термина семантична роля. Това се случва в края на 60-те години. В началото на петдесетте години, в България, подобна съдба сполетява професора в пенсия, вече академик, Ал.Теодоров-Балан. Множеството от българските езиковеди го критикуват, едва ли не обвинявайки го в старческа слабост, за твърдението му, че в новобългарския език има падежи. Теодоров-Балан отвръща, че става дума за логическа категория, а не за чисто граматична.

Историята е поучителна и би трябвало да възпитава мотивирано самочувствие, творческо дръзновение, вяра в силите, дори когато много са против тебе, не на последно място – гордост от забележителната българска езиковедска традиция, изпреварила във времето една теория, известна по цял свят, уви, като американска.

Руският език е твърде подходящ да се види разликата между семантична роля (дълбок падеж), и повърхнинен, обичаен падеж. Това е така, защото даденият падеж всъщност фиксира каква част на изречението е една дума в дадено изречение.

Терминът на Теодоров-Балан `относба` е синоним на `отношение`.

ЗА БЛИЗОСТТА НА ДВЕ ТЕОРИИ ЗА СЕМАНТИКО-СИНТАКТИЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

В началните трудове на Чарлз Филмор, направили го световно известен (Филмор, 1968,), се съдържат основните теоретични постановки на теорията му за семантико-синтактичните роли. В началото той ги нарича дълбоки падежи, а след това ги назовава семантични роли.

Терминологичните пречки сапричината множество читатели да се откъсват от трудовете на Ал. Теодоров-Балан, защото той има „особита” терминология. През 1940 г. Теодоров-Балан (Теодоров-Балан, 1940) слага началото, а през 1954 г. (Теодоров-Балан, 1954) завършва своята постановка за падежите в български език.

Ако се сравнят дефинициите на “дълбок падеж” и “падеж” от съвременния български език, ще видим обаче тяхното сходство, стигащо до пълна прилика.

ТЕЗАТА НА ФИЛМОР

Филмор счита, че падежите (семантичните роли) в различните езици не могат да бъдат сравнявани сами по себе си, а много повече сравнението е възможно по тяхната чисто семантична значимост в изречението, за да се разкрият различни семантични отношения.

Важен става фактът, че дълбоките падежи (семантичните роли) не зависят от афиксалната система на даден език. Филмор счита, че семантичните роли могат да не се изразяват явно (експлицитно) във вид на афикси или служебни думи, което е характерно за изразяването на обичайните падежи от синтетичните езици. Филмор не казва нещо революционно ново в това си схващане, а следва казаното от Гринберг (Гринберг, 1963, с. 80, с.98). Филмор подкрепя своята теория с нещо, казано от Йелмслев (Йелмслев, 1935), че “изучаването на падежите може да се развива най-плодоносно, ако се

абстрахираме от положението, че съществена характеристика на граматичната категория падеж е изразяването му чрез афикси към съществителното.”

Отначало Филмор назовава пет семантични роли (дълбоки падежи), а по-късно към тях добавя още пет. Множество езиковеди и на Изток, и на Запад активно работиха, ползвайки основата, положена от Филмор. Тук ще се ограничи само с две от първоначалните семантични роли, за да се даде обяснение на поставения в началото въпрос защо подлогът не винаги е извършителят на действието, деятелят, агенсът?

Имената на семантичните роли се дават/приписват на субстанциите, имащи някакво отношение към действието.

АГЕНС (АГ) съгласно Филмор, това е ролята на одушевления вършител на действието, обозначено от глагола. В нашите примери 1) и 2) съществителното име, назоваващо субстанцията *Иван*, е в семантичната роля Агенс и в двете изречения, въпреки че в първото има функцията на подлог, а във второто на непрякото допълнение.

Съотношението СЕМАНТИЧНА РОЛЯ – СИНТАКТИЧНА ФУНКЦИЯ може да се представи така:

ЛОКАТИВ (ЛОК). Тази роля се изпълнява (в тази роля влизат) думи, означаващи пространствена ориентация на действието/състоянието, назовано от глагола напр.:

3) Момчето влезе в стаята.

4) Момчето седи в стаята.

Думата *стаята* и в двата примера е в семантичната роля Локатив. Характерно е, че, за да влезе в една семантична роля съществителното, върху него влияние оказва семантиката и на глагола, и на предлога.

Филмор изгражда т.нар. семантични рамки на отделните глаголи и на предлозите. В тази семантична рамка се фиксира информацията за възможните семантични роли, които даден глагол или предлог изискват от своите потенциални подлози, допълнения, обстоятелства.

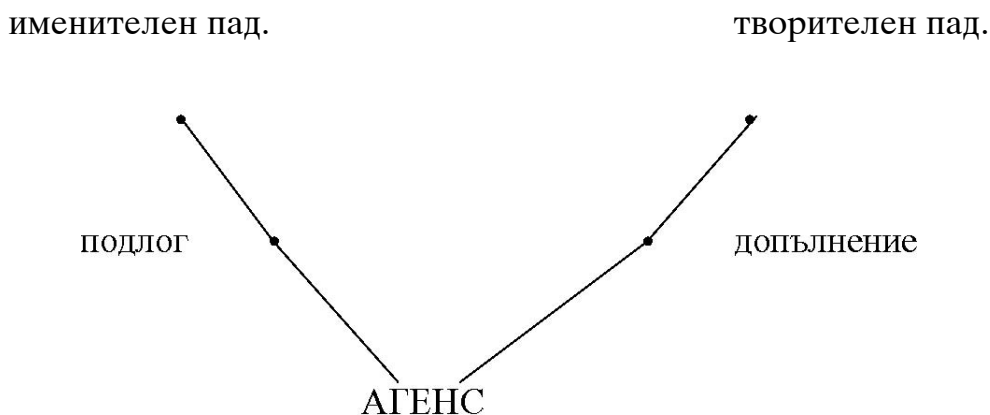
Изискването семантичната роля да не зависи от афиксацията не личи много ясно в съвременния български език, поради аналитичната му структура (липсата на повърхнинни падежи). Няколко примера от синтетичния по строеж руски език обаче биха илюстрирали разликата между дълбок падеж (семантична роля) и повърхнинния падеж.

5) **Рабочие** строят дом.

6) Дом строится **рабочими**.

Съвсем експлицитно (явно) се вижда, че ако една дума е в именителен падеж (именителен е падеж, „запазен“ за подлозите), това не означава автоматично, че е подлогът е и деятелят.

Съотношението СЕМАНТИЧНА РОЛЯ ПОВЪРХНИНЕН ПАДЕЖ – СИНТАКТИЧНА ФУНКЦИЯ може да се изобрази така:

Подобно е положението и с другата семантична роля Локатив:

7) Мальчик вошел в **комнату**.

8) Малчик сидит в **комнате**.

Лексемата *комната* веднъж е във винителен падеж (7), а в (8) е в предложен, но и в двата примера е в една и съща семантична роля (дълбок падеж) – Локатив.

Особеното при семантичната роля Локатив е, че Филмор я дефинира като обединяваща всички пространствени отношения, в които влиза

действието/състоянието с някаква същина: движение по повърхността на предмет, влизане във вътрешността, движение с направление към обект, предел на движението към място:

- 9) Момчето върви по улицата.
- 10) Момчето влиза в стаята.
- 11) Момчето излиза от стаята.
- 12) Момчето дойде до вратата.
- 13) Момчето тръгна към вратата.
- 14) Момчето седи в стаята.

Лесно е да се покаже, че в руския вариант лексемите, стоящи след предлозите (улица, комната, дверь), ще се намират в съответните падежи за 9. дателен, за 10 винителен, за 11 родителен, за 12. родителен, за 13. дателен, за 14. предложен.

Тези примери илюстрират действителната независимост на семантичната роля от афиксалната система на даден език.

ТЕЗАТА НА АЛ. ТЕОДОРОВ-БАЛАН

Как стоят нещата при Ал.Теодоров-Балан?

В отговор на критиката, че днес няма падежи в български език, авторът посочва, че граматичната категория падеж е “логическо понятие”, където в изречението намира израз “вътрешната относба между вършене и същина”. Теодоров-Балан набляга на факта, че “още преди да се образуват в кой да е човешки език облици (на падежни форми - *бел. авт., М.А.*) само упражнението на езика се е ръководило от падежни относби, наблюдавани в конкретната действителност, отразени в нашето съзнание, сътворени в абстрактното мислене.” Теодоров-Балан посочва, че разликата между падежна форма и падежно отношение се състои в това, че “обликът за падеж е морфологическа категория, а падежна относба е категория синтаксова”. (Теодоров-Балан, 1954) Следователно и Балан намира, по същество, че трябва да се абстрахираме от афиксацията и да определим падежа като нещо, което отразява отношенията между действие и същините в реалността и е отразено в абстрактното мислене.

Другата прилика между двамата езиковеди е, че и Балан използва имената на повърхнинните, обичайните падежи, за да изрази своята теория.

“именителна относба” агенс, т.е. изпълнител на действието, наречена от Балан още “дейник”.

“родителна относба” това е отношението между две субстанции (същини), като едната става признак на другата.

Има една ясна разлика между двете системи за семантични “относби” в изречението: Теодоров-Балан смята, че Локатив и пространствените

отношения, които той обединява са “подробност”, а от своя страна обособява семантична роля, която я няма у Филмор; тя не включва действието и е наречена “родителна относба”.

По повод на семантичното отношение между две същности Филмор смята, че подобен род отношение между субстанциите обикновено е дадено в скрит вид (имплицирано) в някаква ситуация, зададена от действието. Затова семантико-синтактичните отношения между две същности в неговата система намират място само под знаменателя на действието и ситуацията.

В трудовете на Теодоров-Балан не се изброяват всички отношения, които да влизат в родителната относба. (Те могат да бъдат най-разнообразни, както това е при Локатива). Все пак са посочени семантичните отношения `част цяло` (партитив), `притежание`, `принадлежност`, `количество`, `форма`, `произход`. В словосъчетанието *филия хляб* може да се отличат в единство и йерархия отношенията `част-цяло`, `количество-предмет`, `форма-предмет`, а в словосъчетанията *човек от града*, *пшеница от Добруджа* – `произходсубстанция`.

Теодоров-Балан не изследва какви са възможностите на предложните и на безпредложните структури на словосъчетанията от две съществителни да изразят различни отношения в рамките на “родителната относба”.

Интересното е, че в системата на “относбите” има два главни критерия за определяне на семантичните отношения (“относбите”): единият е отношението “между вършене и същина”, а другият е “между същина и същина”.

В своята система Теодоров-Балан отнася всичко, свързано с пространството към “подробностите”, с които не се занимава.

От казаното дотук става ясно, че в системата на семантичните роли на Филмор не могат да бъдат описани семантичните отношения между две съществителни в словосъчетания, а в системата на Теодоров-Балан – отношенията за пространство-движения.

Най-общите прилики и разлики могат да се представят така:

ТЕОДОРОВ-БАЛАН	ФИЛМОР
ИМЕНИТЕЛНА ОТНОСБА (ДЕЙНИК)	АГЕНС
РОДИТЕЛНА ОТНОСБА	■
■ (подробност)	ЛОКАТИВ

Отношенията между съществителните в субстантивните словосъчетания при Филмор остават в един от компонентите на падежната граматика –

пресопозицията. Тъкмо този компонент е важна част от разсъжденията на Филмор, но никъде той не отделя специално внимание в тия начални версии на семантичните отношения, които Теодоров-Балан обедини с термина “родителна относба”. В системата на Филмор този въпрос се решава, като се отчита семантико-синтактичното отношение на цялата субстантивна група към глагола-сказуемо. Следователно в схващането на българския учен гледните точки и възможностите за описание на семантико-синтактичните отношения изглежда да са повече.

В терминологично отношение, след критиката, Филмор изглежда по-прецизен. По-прецизен като потенциа би бил Теодоров-Балан, ако не бе над деветдесет години в разгара дискусията в научния български печат и имаше още време да доразвие своята теория. Това са само предположения- като се има предвид пуризма и упоритостта на академика.

Все пак остава чувството за национална гордост, че повече от петнадесет години преди Филмор да предложи своята теория български учен предлага по същество същата теория и пак, по същество, има същите критики от своите колеги.

БИБЛИОГРАФИЯ

Гринберг, 1963 – J. Greenberg, *Some Universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements*. Руският превод на тази статия е в *Новое в зарубежной лингвистике*, т.V, 214-262.

Йелмслев, 1935 – L. Hjelmslev, *La categorie des case*, *Acta Jutlandica*, VII, N 1; 1937, IX, N 2.

Теодоров-Балан, 1954 – Ал.Теодоров-Балан, *Българско склонение*, В: *Български език*, 1954, № 4, 40-61.

Теодоров-Балан, 1940 – Ал.Теодов-Балан, *Нова българска граматика*, Книгоиздателство Т.Ф.Чипев, 1940.

Филмор, 1968 – Charlies Fillmore, *The Case for Case In: Universals in Linguistic Theory*, ed. by E. Bach, R.T. Harms, New York.

Филмор, 1977 Ch. Fillmore, *The Case for Case Reopened*, In: *Syntax and Semantics*, vol. 8, New York, San Francisco, London.

Трудовете на Ч.Филмор най-лесно могат да бъдат набавени в България в руския им превод *Новое в зарубежной лингвистике*, т. X, Прогрес, Москва, 1981 Дело о падеже, с. 369-496 и Дело о падеже открывається вновь, с. 469-532.